

חייו ויצירתו של הרב

בן-אמוזג (בקצרה)

הקדמת איימה פאלייר

הרב אליהו בן-אמוזג נולד בשנת תקפ"ג, בעיר ליוורנו שבאיטליה. משפחתו, שמוצאה מפס שבמרוקו, התבססה באיטליה, אך יש אומרים, אולי בצדק, שלמוצא המרוקאי היתה השפעה ניכרת על התפתחותו האינטלקטואלית של מי שבהמשך זכה לכינוי "אפלטון של היהדות האיטלקית". ברור מאוד שעם שהצליח הרב להטמיע בקרבו בצורה יוצאת דופן את כל התרבות האירופית, חותם המזרחיות ניכר בו תמיד, בין בתהליכי עבודתו, בין בנפתולי רוחו.

הרב בן-אמוזג התייתם מאביו בגיל צעיר, ואמו, אשה שאמונתה היתה ראויה לדורות המקרא, גידלה אותו מתוך תחושה אמונית עמוקה. הוא מביע כלפיה תדירות הוקרה עמוקה, ומעלה את זכרה העדין בעמודים הראשונים של ספרו מוסר יהודי לעומת מוסר נוצרי. בתחילה היה אמור לעסוק במסחר, אולם למרות שעמדו לרשותו האמצעים ליצור לעצמו בדרך זו קריירה מזהירה, הוא נטש אותה כבר בצעירותו, כדי להקדיש עצמו ללימודי הקודש והחול, כלפיהם חש משיכה שאין לעמוד בפניה. הרב יהושע קוריאט, אחי אמו, הביא אותו בסודות המדע העברי, אך ניתן לומר שהתלמיד הצעיר, חדור בתאוות דעת החובקת את כל ענפי הידע האנושיים, הדריך את עצמו ללא מורה ובעצם ללא שיטה, כאשר האינטליגנציה המבריקה שלו מחפה על פגמיה של הכשרה אישית זו. בגיל 16 כתב הרב בן-אמוזג מבוא לפירוש "מאור ושמש" שפרסם הרב קוריאט ובאופן זה הפגין כבר כמה הוכחות לגאונותו הצעירה, כאשר כמה שנים מאוחר יותר, זכה הודות לגאונות זו בתארים הרבניים הגבוהים ביותר. הרב עלה על כס הרבנות בליוורנו עצמה, ושם בילה חמישים שנה בפעילות דתית שבני דורו לא תמיד ידעו להעריכה במידה מספקת.

היקף קריאתו וכתובתו של אדם זה במהלך חייו הם באמת מדהימים. מתוך גוף שברירי למראה קרנה רוחניות בעלת עוצמה יוצאת דופן. אין ולו תחום מדעי אחד שהרב נשאר לו זר, שום תחום אינטלקטואלי שלא היתה לו לגביו סקרנות בלתי נלאית. יצירותיהם של מחברים שניתן להחשיבם בצדק כיריביו, היו מוכרות לו באותה מידה כמו אלו בהן מצא ביטוי לדעותיו שלו.

כל החומרים נדחסו לתוך זכרונו המדהים, ואם ניתן להפנות בקורת מוצדקת כלשהי כלפי יצירותיו הרבות שראו אור, או האחרות, אולי רבות מהן, שלא פורסמו מעולם, הרי היא בדיוק בקורת זו, של עושר מופרז.

עם זאת, יהיה זה משגה חמור לשפוט את הרב אליהו בן-אמוזג בלא לראות בו חכם מחכמי התורה; הוא היה איש אלהים במלוא מובן המילה. לא היה עולה כלל על דעתו לשמור לעצמו באנוכיות את אוצר המדע שהלך והרחיב בהתמדה. בקרבו בער הרצון להעביר לאחרים את הבנותיו, והוא לא ראה בכך אלא אמצעי למלא בכבוד את חובות משרתו אותה נשא בדייקנות קפדנית. הוא נהג לשאת דרשות בבית הכנסת בליוורנו בכל שבת שלפני חג. בשבת חורפית מסויימת, חסם השלג שירד את כל הדרכים וביתו של הרב היה מרוחק מאוד מבית הכנסת. הרב בן-אמוזג, שהיה אמור לשאת דרשה באותו יום, לא הניח למסע הרגלי הארוך שציפה לו בתנאים קשים אלו להרתיע אותו. הוא קיבץ סביבו את חמשת ילדיו, שהיו עדין רכים בשנים וארגן שיירה קטנה. כשהם כפופים כנגד הרוח המקפיאה וכושלים בשכבת השלג העמוקה שכיסתה את הכל, הם עשו את דרכם לעבר מרכז העיר, על מנת להתייצב בשעה היעודה במקום שתפקידו חייב אותו להיות.

ענוותנותו לא נפלה מהתלהבותו. "קוראים לי חכם גדול, אמר לתלמידו, אולם האין בכך מן הגיחוך? מהו בעצם המעט שאני יודע לעומת מה שעדיין עלי ללמוד?".

לעיתים קרובות דווקא בפרטים הקטנים מתגלה בצורה הטובה ביותר אופיו האמיתי של אדם. הביוגרף האיטלקי של הרב בן-אמוזג, פרופסור גוגלילמו לאטס, פרסם, בסגנון הראוי לשמים היפים של טוסקנה, חיבור מיוחד במינו אודות חייו ויצירותיו של הרב המפורסם, ממנו כבר צטטנו לעיל. פרופסור לאטס מתאר כמה תכונות של הרב המאפשרות לנו לראות אותו ממבט נעים יותר שלא ניתן היה לשער מתוך הקפדנות של כתביו. המסקנה הנובעת מכך היא שאם הרב לא היה יותר פופולרי, ואם נפשות רבות עדיין סבורות שתורתו עדיין אינה כה מושכת, הסיבה לכך אינה נעוצה בהעדר תכונות שהיו יכולות לזכותו באהדה רבה יותר, אלא בעצם אופיים של הנושאים בהם טיפל בכתביו, ויותר מכך באמצעים שנקט כדי להציג את הדברים לציבור.

אמנם ידוע שהרב בן-אמוזג נודע בעיקר כמקובל, וכי תואר זה אותו נשא תמיד בגאווה, גרם לו נזק משמעותי בקרב אנשים שהיו אף הם מסורים לשליחותה של היהדות כמוהו, אך היו נחושים בעוינותם כלפי האסכולה לה השתייך. אף לא אופתע במיוחד אם ההשמצות שעדיין מטיחים רבים כלפי תחום זה אפילו כיום, תשמשנה לקוראים מסויימים אמתלה להימנע מהיצירה הנוכחית. לכן, חשוב לציין לפני הכל שהקבלה, שהחכם הרב לא חדל לראות בה, על פי דבריו עצמו: "את התאולוגיה הלגיטימית ביותר של היהדות", בשום אופן איננה מצבור של אמונות תפלות ותפיסות ילדותיות המסוגלות לעקר באופן מרגיז את הדת אותה רוצים לשרת, אלא דווקא מערכת פילוסופית המציעה יותר מנקודת מגע אחת עם האפלטוניות ואף עם מערכות אחרות, שאיש בשיעור קומתו של הרב בן-אמוזג יודע כיצד לקשר בצורה איתנה אל התרבות המודרנית. מבחינתו לא מדובר אפילו בתחום ספציפי, אלא בתחום שהוא אומר עליו את מה שרנאן אמר על הפילוסופיה באופן כללי: "שהיא הסינתזה של כל המדעים, הקול, האור והתנוודות הנובעים מתוך החומר האלהי הנמצא בפנימיות כל הדברים".

אין לי כל זכות להחליט באיזו מידה מוצדקת יומרה זו לראות בקבלה את הביטוי התאולוגי הגבוה ביותר של התורה היהודית, אולם נראה לי בהחלט, לנוכח ההוכחות הרבות שמספק הרב בן-אמוזג על פני כל כתביו, שמי שיפסול על הסף תורה זו, שלדעת המחבר שלנו מיישבת בצורה יפה כל כך את דרישות הבקורת החופשית עם טענות האמונה המסורתית – ימנע מעצמו סיוע אפולוגטי יקר ערך. אורתודוקסיה חששנית עלולה בצדק להבהל מתמיכה בלתי צפויה זו שמביאה אל הדוגמות שלה את האסכולה הקבלית, שכליה החדשים והיעילים חושלו לעיתים קרובות בידי יריבים, והיא שואבת את טיעוניה ממקורות שהאורתודוקסיה הרגילה את עצמה להינזר מהם בקפידה. מצידם, גם לחוקרים הבלתי תלויים יש סיבה מסויימת להפתעה כאשר הם נוכחים שתוצאותיהן של עבודות הנראות להם כבעלות השפעה הרסנית על האמונות הדתיות, ניתנות להחייאה בידיה של מיסטיקה שאין ביכולתם לערער על הלגיטימיות שלה, בהיותה מעוגנת בתחום שאינו נגיש לחקירותיהם, ושבמצב זה בדיוק משמש המדע כדי להגן על דת שחשבו שיוכלו לגנות אותה באופן גורף עם כל הדתות האחרות. המקובל מצדו אינו נבהל מהפתעותיו של המדען בדיוק כפי שאין הוא מתפעם מחששותיהם של המאמינים המפוחדים; הוא שואף להרגיע את אלו בהפריכו את טענותיהם של אלו, ובהצביעו על ההתאמה ההולכת וגוברת בין המדע לבין האמונה.

עמדה זו בה דגל הרב אליהו בן-אמוזג כל חייו, ואותה הצדיק בעקביות לכל אורך כתביו, העניקה לו עוצמה ייחודית. אם ניתן אכן לומר בהגיון כלשהו, שיש עוצמה באדם הכותב ספר אחד, איזה יתרון עצום מעניקה לו פילוסופיה זו אליה ביכולתו לייחס את הכל, תוך שהיא מאפשרת לו להפיק תועלת מכל הקידמה המדעית, בה בעת שהיא מספקת לו הסבר רציונלי לבעיות הדתיות הקשות ביותר. הודות להרגלים הרוחניים שרכש בבית מדרשם של חכמי הקבלה, הוא דלה מכל מקום את נקודות התועלת המתאימות לשיטתו. במקום לברוח מבקורת הוא חיפש אותה בהנאה גלויה, ניתח אותה והפך אותה מכל צדדיה, בהתענגו על

הוכחת צדדיה הפגומים ובהראותו כיצד טיעוניה תומכים בגישה האורתודוקסית. לא המטריאליזם, לא הפנתאיזם, אף לא האתאיזם עצמו, יכלו להפיל עליו את חיתתם. אף אחת מהקטגוריות הנבדלות הללו המשמחות כל כך אנשים בעלי מחשבה שטחית, אף אחד ממבנים מסיביים אלו של כפירה, שאנשים מסויימים מאמינים בצורה נאיבית שהם נועדו להחליף את המבנים הישנים של האמונה האנושית – הצליחו להשלות אותו ביחס לפגמיהם של מבנים אלו – המערערים את מוצקותם בעיני האדם החושב. הוא לא חשש לחדור למקום זה, אלא להיפך, ניגש אליו בבטחה ובקלות, תוך שהוא מבחין בקלות רבה בין הטעות לבין האמת. מבחינתו האל אינו נשלל כאשר שוללים היבט מסויים של האלוהות, וריבוי מידותיו של ה' אינו פוגע באחדותו. באותה עוצמה חסרת מורא הוא מציג את ההרמוניה הסודית שמסוגלת הקבלה ליצור בין פילוסופיות שונות התופסות כל אחת את האל בדרכה שלה, ואפילו בין רעיונות פוליטיאטיסטים לרעיונות מונותיאטיסטים מוחלטים.

לא רק שיש בכך כדי להעניק לתורות היהודיות רוחב ועוצמה שהפרשנות האנטי-קבלית אינה מסוגלת להקנות להן, אלא שגם המצוות הדתיות עצמן, שיש נטייה לראותן כמיושנות כאשר שופטים אותן כשהן מעוקרות מכל תוכן, זוכות לצידוק מושלם על פי השכל הישר, לא רק כמורשתם הפשוטה של האבות, כקשר המחבר את ההווה אל העבר, אלא כמעשים בעלי ערך עצמי וחשיבות אוניברסלית, אפילו אונטולוגית. הרב בן-אמוזג נהג להסביר לילדיו: "אמונתנו היא ברורה, פשוטה ורציונלית בעקרונותיה ומיסתורית בפולחנה". אולם אותו מיס תורין הוא בשום אופן לא אבסורדי. המיסתורי הוא כל מה שחורג אל מעבר להבנה האנושית במצב הנוכחי של ידיעותינו, ומאחר ועל פי הרב בן-אמוזג פועלת הגאונות הדתית של עם ישראל לשכלולה של האנושות כולה, ותפקידה המיוחד הוא לקשר בין החלקים השונים של הסופי והשלבנים השונים של ההתפתחות האוניברסלית, חייבת היהדות בהכרח להכיל מרכיב על-טבעי או על-רציונלי, שהשכל יכול וחייב לחקור אותו, תוך שהאמונה ניזונה ממנו ללא כל חשש שאי פעם תמצה אותו.

תאולוגיה איזוטורית זו, המהווה עבור הרב החכם את המסורת האמיתית של עיקרי דת ישראל, בדיוק כפי שהתלמוד הוא המסורת המעשית, מעניקה בכך משמעות עמוקה לכל המצוות, לכל התפילות: "צמצום מצוות הדת לכדי טקסים לאומיים פשוטים", הוא כתב ללוצטו, "מעקר מהן שלושה רבעים מערכם; ומשפיל את האל למדרגה של איזה רומולוס או ליקורג; פירושו לקשור את דת הנצח לנסיבות חיצוניות שאין בהן שום מימד של יציבות".

אנו רואים אם כן שהקבלה הפילוסופית של הרב אליהו בן-אמוזג איפשרה לו לנהל בבטחה את מחקריו בכל התחומים, ושהודות לה הופיעה אצלו האמונה כגבורה רוחנית המתפרצת בנחישות קדימה מתוך ודאות מוחלטת שהאמת תימצא. לכן, איש לא יכול להביע בסמכות גדולה ממנו את דברי הפיוס בין הדת למדע: "אחוזים אתם בחיבוק של אחווה, מפני ששניכם כאחד בנים לשמיים".

אולם גם אם יש בעמדה זו יתרונות גדולים, אין היא נעדרת גם קשיים חמורים. המדע והפילוסופיה כשלעצמם אינם אלא פריווילגיה לה זוכה מספר קטן של אנשים. נדירים עוד יותר הם אלה המצליחים לאחד ביניהם בצורה כה הרמונית שתאפשר לחדור לצפונותיהם ולהחיותם החדית. הרב הדגול, שאצלו מתלווה למדע ולפילוסופיה גם מיסטיקה נשגבת שאינה פחות ייחודית, נדון לכן להיות בלתי מובן, ואפילו, כפי שראינו, חשוד לעיתים ביחס לטוהר אמונתו. כידוע, פירושו העברי לחומש, "אם למקרא", הוקע כהטרודוקסיה בידי רבני ירושלים. מעבר לכך, הדיסציפלינה האינטלקטואלית והדתית ששאב הרב בן-אמוזג מתוך הקבלה והכפיף לה כל ידע אנושי וכל מדע יהודי, היא כה מיוחדת באופיה, שלמרות הידע העצום שלו, לא יכול היה לקוות לזכות להשפעה נרחבת מחוץ לחוגם המצומצם של תלמידיו. מסיבה זו, גם כאשר דלה ממקור זה ויישם את נתוני היסוד שלו, היה על הרב בן-אמוזג להקנות למחשבתו צורה שתתאים באופן מושלם לתרבות המודרנית; היה עליו לתרגם את מה שהיה רגיל לבטא בסגנון התלמוד והזוהר, לשפה המובנת לבני המאה העשרים.

כאשר לימד את שיעוריו, ובשיחותיו הנעימות והמחכימות, מעולם לא חדלו תלמידיו להתפעם מהבהירות בה היה ביכולתו לתרגם ולהציג את הרעיונות ה"מעורפלים" ביותר של הקבלה בשפתן המדוייקת של אסכולות יוון או גרמניה, תוך שהוא מצליח להחדיר בהם באופן מיוחד את אמונתו שהקבלה – מחוץ לעתיקותה הגדולה ומקוריותה העברית שהיו נר לרגלו – היא גם מערכת פילוסופית גדולה הראויה למלוא התייחסותם של המשכילים. לו היה דבק תמיד בדרך זו, עם כל עומק למדנותו המדהימה ולהט התלהבותו, מי יודע אם לא היה ביכולתו לחולל מהפכה בעולם הדתי, ובכל מקרה להשפיע על היהדות השפעה שאינה נופלת מזו של הרמב"ם עצמו? אולם האמצעים בהם נקט לעיתים לא התאימו לתפקיד זה כלל, למרות הקלות הרבה בה התבטא בשפות המודרניות, וגם אם עצם המינוחים ששירתו אותו לא היו מיכשול להפצת הרעיונות עליהם רצה להגן.

אין לי ספק שאפתיע את מרבית הקוראים אם אומר למשל שהוא שימש שליח' של 'דת בני נח'¹, ולמעשה רוב קוראי לא היו מעלים לכתחילה בדעתם את האפשרות שתחת כותרת זו של דת בני נח, טמון רעיון בעל חשיבות ניכרת, המהווה לדעתי את מקוריותה האמיתית של עבודתו הדתית של הוגה רב עוצמה זה².

רבים מדי מתעלמים מכך שהרב בן-אמוזג לא היה רק חכם מקובל. הודות לידיעותיו הפילוסופיות, הדתיות והמדעיות, כמו גם הודות לתיאוסופיה העברית שלו - שאיש אינו חולק על כך שהיא מחייבת זהירות רבה כשניגשים אליה – יצר הרב באופן מיוחד מערכת מורכבת מאוד, עמוקה מאוד ועם זאת תואמת בכל חלקיה בצורה מושלמת, מערכת שאיפשרה לו להסביר באופן ראוי לציון את היהדות מכל צדדיה, אפילו המעורפלים ביותר, המציבים באופן רגיל קושי בפני האפולוגטים.

מאוד בלתי סביר לראות את המערכת שלו כתולדה של תפיסותיו האישיות. מערכת זו אינה אלא המבנה הדתי האדיר הנובע מתוך השלמות המלכותית של התורה על כל חלקיה: תורה שכתב ותורה שבעל פה גם יחד. היהדות כבר אינה דת פרטיקולרית מסויימת האמורה להגן על מעמדה מול דתות מתחרות באמצעות הצבעה על שגיאותיהן של האחרונות, אלא הדת בהא הידיעה, כאשר כל האחרות אינן אלא גילויים חלקיים ומיוחדים המתאימים לצרכיהם של גזעים שונים, המתקבצים סביבה בדרגות שונות של קרבה או ריחוק, בהתאם לסטייתם או התאמתם לאמיתות היסוד עליהן היא מופקדת, באופן כזה שכל האנושות מאורגנת מבחינה דתית באחדות ממשית ביותר, כפי שמרומז מעצם טבעם של הדברים וההבדלים הרבים וההכרחיים.

1 הכוונה היא לצורך ולחובה המוטלים על כל הגויים לקיים ולנהוג על פי שבע מצוות בני נח.

2 זו כמובן עמדתו של איימה פאלייר. אולם, למרות הערצתו כלפי הרב, מדובר בתגובה לא יהודית. ככל הנראה, הצד הלא-יהודי שבאיימה פאלייר קלט את מה שנוגע לשכמותו, אבל בעינינו, היהודים, מקוריותו של הרב היא בסינתזה האדירה שיצר הרב בין כל התרבויות ובין כל המחשבות האנושיות, בתחום האמונה והפילוסופיה ובהפיכתן לנספח של התאולוגיה היהודית.